

Річна школа

Щомісячний науково-педагогічний журнал.
ISSN 0131-6788.

ВУ

7'94

- Переоцінка цінностей: вульгарний атеїзм і його наслідки
- Історія України без міфів
- Микола Руденко: «Я обрав для себе гірку роль радянської Касандри»
- Духовна спадщина в концепції національної освіти
- Стан здоров'я дітей викликає серйозну тривогу
- Військовий вишкіл: від Княжих часів до Січових стрільців
- Міжнародна хартія географічної освіти
- Олександр Запорожець — український психолог
- Ленінізм — це осучаснена нечасщина
- Хто ж написав підручник: шотландець чи папуас?

Олександр МАЗУРКЕВИЧ, академік АПН України

ВОСКРЕСІННЯ НЕТЛІННОГО, ВІДРОДЖЕННЯ ЗАПОВІТНОГО

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ТА ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЯ СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКОЇ СЛОВЕСНОСТІ В КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ

1. Концепція як наукова вихідна позиція і практична дійова система

Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), затверджена Урядом на виконання постанови Верховної Ради про введення в дію Закону України «Про освіту», спрямована на забезпечення розвитку освіти як пріоритетного засобу розбудови Української Держави. Головною метою програми поставила визначення стратегії розвитку освіти в Україні, створення життєздатної системи безперервного навчання і національного виховання, досягнення високих освітніх рівнів, постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації.

У цьому плані серед пріоритетних напрямів розвитку національної системи освіти передбачається досягнення якісно нового рівня у вивченні базових навчальних предметів, до яких передусім віднесено українську мову та літературу. Одним з основних шляхів забезпечення такого розвитку накреслено «подолання девальвації загальнолюдських гуманістичних цінностей та національного нігілізму, відірваності освіти від національних джерел». В оновленні змісту освіти, приведенні його у відповідність з сучасними потребами особи і суспільства серед першочергових великих і реальних накреслень постають: формування гуманітарного мислення, опанування рідної, державної мови, прилучення до літератури, музики, образотворчого мистецтва, надбань народної творчості, здобутків української і світової культури. Найпершою засадою національної освіти є правдиве і глибоке осмислення історичних фактів, подій і явищ, різноманітних шляхів людського розвитку і національного подвижництва.

В системі гуманітарної освіти українська література як базовий предмет сучасної національної школи покликана формувати світоглядну позицію, моральне обличчя, художньо-естетичні якості, правову, політичну, економічну й екологічну культуру особистості. Вона має постійно утверджувати пріоритети здорового способу життя людини.

Природно пов'язана з історичною, літературна освіта прагне також збагнути закономірності історичного розвитку українського народу й людства. Своїми специфічними засобами образного відтворення життя і мислення вона йде в парі з широким вивченням українознавства й народознавства, етнічної історії та етногенезу українців та інших народів України. Силою тієї ж художньо-образної специфіки література безпосередньо й діяльно забезпечуватиме естетичний розвиток особистості.

оволодіння цінностями й знаннями в галузях мистецтва, формування етичних понять і якостей.

Так само в царині національного виховання, спрямованого в Українській Державі на формування у молоді і дітей світоглядної свідомості, ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, соціально значущих надбань вітчизняної і світової духовної культури, — українська література виходить на пріоритетні напрями. Як провідна складова єдиної навчально-виховної системи, вона бере дійову участь у формуванні національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу й свого краю.

Прямим наслідком її вивчення в школі і читання в житті стає бажання працювати задля розквіту держави, готовність її вірно захищати. Через високохудожні твори мистецтва слова забезпечується духовна єдність поколінь, виховання поваги до батьків, до жінки-матері, до отчого дому. Неабияка роль художньої літератури у формуванні національної культури та історії рідного народу. Вона ж є могутнім засобом і невичерпним джерелом формування високої мовної культури, оволодіння українською мовою, прищеплення шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій усіх народів, що населяють Україну, утвердження принципів загальнолюдської моралі.

Саме на цьому будуються теоретико-концептуальні, психолого-педагогічні, науково-методичні засади навчально-виховного процесу. На цій основі й поставлено завдання «розробити концепцію та здійснити перехід на нову систему організації й управління науковою діяльністю у навчальних закладах» (Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»); Заходи до реалізації її. — «Освіта», №№ 44—46, 1993, грудень, с. 2—14).

2. Концепція: система в дії чи гасло в прокламації?

Як побачимо далі, є, передусім, невідкладна потреба елементарно з'ясувати саме поняття терміна «концепція», його походження, динаміку вживання, поступову «кристалізацію» і сучасну дефініцію.

У своєму першоджерелі — походження з латинського *conceptio* (*conceptus*) — означає (у перекладі російською мовою): 1) составление, сочинение; 2) восприятие, зачатие (Латинсько-руський словарь, приспособленный к гимназическому курсу. Г. Шульца. Изд. 12, СПб., 1912, с. 116). Ще стисліше визначалось поняття концепції у першому перекладаному латинсько-українському шкільному словнику, складеному Юліаном Кобилянським (батьком Ольги Кобилянської): заплід вагітність

(Латинсько-український словар для середніх шкіл. Зладив Юліан Кобилянський, професор II гімназії в Чернівцях. Відень, 1912, с. 114). В сучасних же латинсько-російських словниках знаходимо аж п'ять варіантів тлумачень цього розгалуженого поняття: 1) соединеніє, сума, совокупность, система; 2) резервуар, хранилище; 3) формировка (редакция) юридических актов; 4) зачатіє, принятіє семени; 5) словесное выраженіє (Латинско-русский словарь И. Х. Дорецкого. Изд. 2. М., «Русский язык», 1976, с. 222).

Життя не вдовольнялося буквальним перекладом цього терміна, і щоразу в різних галузях та з різного приводу наповнювало його певними відголосками змісту.

Словники іноземних слів перекладали латинське *conceptio*, поступово прояснюючи і доповнюючи основні грані змістового значення терміна: «концепція — схватувать, думать, замышлять; соображеніє» (30000 иностранных слов, вошедших в употребленіє в русском языке. Составил по словарям Гейзе, Рейфа и других Михельсон. М., 1871, с. 277); соображеніє (Новейший полный словотолкователь и объяснитель 100000 иностранных слов. М., 1886, ч. 1, с. 87); схватувать, думать, замышлять; соображеніє, способ пониманія, воспріятіє (Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. А. Н. Чудинова. 1894, СПб., с. 419); система взглядов, определенное пониманіє явленій, процессов; единый, определяющий замысел, ведущая мысль (Словарь иностранных слов. Изд. 7. М., 1979, с. 258); система поглядів, спосіб розуміння, тлумачення явищ; основна ідея будь-якої теорії, художнього чи наукового твору (Словник іншомовних слів. Вид. 2. К., 1985, с. 450).

Ще різноманітніше і динамічніше розкривають поняття концепції тлумачні словники. Чи не вперше зустрічається воно на самому початку XIX століття: «Концепт (лат.) — первопонятіє, простая идея о вещах, не заключающая ни утверждения, ни отрицанія, проект, намереніє, начертанія чего-то вчерне» (Полный словотолкователь, расположенный по алфавиту. Часть вторая. СПб., Академия наук, 1804, с. 393); «Концепція — способ пониманія» (Настольный словарь для справок по всем отраслям знанія. Том II. Под ред. Ф. Толля, при деятельном сотрудничестве В. Валленса, 1861); «Концепція — понятіє, образ понятія, способ пониманія, соображенія и выводы» (Толковый словарь живого великорусского языка В. Даля. Том 2, 1881, с. 154); «Концепція — значеніє, способ пониманія... употребляется чаще всего в смысле творческого зачатія, зависящего от своеобразного пониманія материала» (Всероссийский словарь-толкователь. Том 2, с. 301); «Концепція — соображеніє, воспріятіє» (Справочный словарь русского литературного языка. Под ред. А. К. Чудакова. СПб., 1901, с. 855); «Концепція — главный замысел, творческая мысль автора; составленіє, сочиненіє чего-либо; «способ пониманія» (Словарь русского языка Академии наук. Том 4, вып. 6, с. 1920; вып. 7, с. 1921. СПб., 1912); «Концепція — замысел, теоретическое построение, определенное пониманіє; концепт — общее понятіє, общее представленіє» (Толковый словарь русского языка. Сост. Д. Ушаков. Том I, 1935, с. 1455); «Концепція — система связанных между собой и вытекающих один из другого взглядов на явление; общий замысел, основная мысль, построение чего-либо» (Словарь современного русского литературного языка в

17 томах. Том 5, 1956, с. 1362); «Концепція — система связанных между собой и вытекающих один из другого взглядов на явление» (Словарь русского языка в четырех томах. Том II. Изд. 2. М., 1982, с. 97); «Концепція — система взглядов; основная мысль» (С. И. Ожегов. Словарь русского языка. Изд. 10, 1987, с. 237). І ще невідомо, яке визначення цього терміна дасть нове 20-томне видання «Словаря современного русского литературного языка», розпочате лише 1991 року, але, безперечно, основні з наведених тлумачень залишаться.

З українських джерел в унікальному «Словнику української мови» Дмитра Івановича Яворницького (у неймовірно важких умовах громадянської війни він встиг видати в Катеринославі 1920 року своїми зусиллями лише перший том, згодом заборонений, втрачений і забутий) знаходимо не тільки тлумачення поняття концепції, а й наслідки пошуку слідів його вживання на Україні з давніх часів. Визначивши зміст поняття: «Концептувати — понимать, соображать, рассуждать», Д. Яворницький далі повідомляє, що цей термін він зустрів ще в стародавньому джерелі української писемності: «Величко, Летопись, Киев, 1848, I, 213» (Проф. Д. І. Яворницький — Д. И. Эварницкий. Словник української мови. Том I. А-К. Катеринослав. Вид. «Слово», 1920, с. 375). Якщо зважити на те, що Д. Яворницький посилається на першу публікацію I тому Літопису, який був написаний, як засвідчено на титульній сторінці, «року 1720» (дн.): Самійло Величко. Літопис. Том перший. Переклад з книжної української мови Валерій Шевчук. К., «Дніпро», 1991, с. 9, 24), то є підстави стверджувати, що цей термін був відомий на Україні вже в перші десятиліття XVII віку.

В різний час різні люди по-різному вживали цей термін: всякий раз стосовно до свого предмета й способу визначення. Так, скажімо, Іван Франко вживав термін «концепція» як поняття, що стосується літературної творчості. Про «Божественну комедію» Данте, наприклад, справді писав, що її «славна третя пісня (першої частини «Божественної комедії» — «Пекло» — О. М.) одна з найграндіозніших концепцій у всесвітній літературі» («Літературно-науковий вісник», 1907, том XXXIX, кн. 6, с. 66). В останній прижиттєвій публікації це визначення відсутнє, через те його не містять і 50-томне зібрання творів І. Я. Франка. У «Словнику» ж літературознавчих термінів Івана Франка (К., «Наукова думка», 1966, с. 115) неточно формулюється зв посиленням на цей приклад, ніби письменник вживав термін концепція як «в мистецтві ідейно-художній задум твору, втілений у певній системі художніх образів». Зіставленням з наведеного тексту Франкового дослідження твору Данте переконусь, що тут йдеться не лише про задум, а й, головне, про суть завершеного в певній системі і його наукову оцінку.

Так геній Франка визначив і сприйняв концепцію твору генія Данте. Розкрити образну суть і світоглядну позицію як систему свого предмета дослідження, вчений нової доби й іншої сфери водночас виявив і сформулював своє розуміння цієї суті авторської системи і свою позицію в оцінці сприйняття її, тобто визначив і сформулював свою концепцію. Системи і позиції обох — об'єкта і суб'єкта — зійшлися і спільно включилися в концепцію сучасної літературної освіти, яка органічно поєднує в собі, за образним тлумаченням самого Івана Франка, своє, національне коріння, напоєне

життєвими соками з рідного ґрунту в певну добу, з верховіттям вселюдського і довічного (див. праці І. Франка «Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах», 1989 — т. 31, с. 34; «Тополя» Т. Шевченка», 1880 — т. 28, с. 73 — 74, а також дослідження автора статті в ж. «Рідна школа», 1993, № 9, с. 2—3). Принагідно зазначимо, що й спеціальний франківський термінологічний словник зареєстрував вживання письменником терміна концепція як — «в мистецтві ідейно-художній задум твору, втілений у певній системі художніх образів», з посиланням на той самий приклад акцентування концепції в «Божественній комедії» Данте (Словник літературознавчих термінів Івана Франка. К., «Наукова думка», 1966, с. 115).

Сучасний академічний Словник української мови (в 11 томах) тлумачить концепцію як систему поглядів, систему доказів і, поряд, ідейний задум (Словник української мови. Том 4, К., «Наукова думка», 1973, с. 275). А в новішому популярно-навчальному словнику поняття концепції зводиться до системи взаємопов'язаних поглядів на певне явище і основного замислу, головної думки з приводу «чого-небудь» (Короткий тлумачний словник української мови. За ред. Г. Д. Гринчишина. Вид. 2, доп. К., «Рад. школа», 1988, с. 127).

З різноманітних сторін і навіть підходів просвітлюють сутність «концепції» енциклопедичні та науково-галузеві видання. Так, в одному з них — перший багатотомний українській енциклопедії «концепція» трактується як розуміння, уявлення в науці — система доказів того чи іншого положення, система поглядів на те чи інше явище; в мистецтві — ідейно-творчий задум (УРЕ, К., 1962. Т. 7, с. 196). Пізніше видання української енциклопедії суттєво розширює і впорядковує це поняття: концепція — сукупність, система; система поглядів на те чи інше явище, процес; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, подій; провідна ідея теорії (УРЕ, К., вид. АН УРСР, 1981. Т. 5, с. 284). Складений на цій базі український енциклопедичний словник, повторюючи ці ж визначення, доповнює її ще одним, в сучасних умовах вельми істотним: провідний задум, конструктивний принцип різних видів діяльності (УРЕС в 3-х томах, вид. 2. К., 1987. Т. 2, с. 145).

Подібні, хоч дечим і відмінні, тлумачення зустрічаються і в російських енциклопедичних довідниках — Великій енциклопедії та супровідних їй словниках. Там «концепція» розглядається як «понимание, система; определенный способ понимания, трактовки каких-либо явлений, основная точка зрения, руководящая идея для их освещения; ведущий замысел, конструктивный принцип различных видов деятельности» (Советский энциклопедический словарь. Под ред. А. М. Прокофьева. М., Сов. энциклопедия, 1983, с. 624). Стисліше це сформульовано в ще новішому виданні — двотомному великому енциклопедичному словнику: «Концепция (от лат. *conceptio* — понимание, система) — определенный способ понимания, трактовки явлений, точка зрения, руководящая идея для их освещения; ведущий замысел, конструктивный принцип различных видов деятельности» (Большой Энциклопедический словарь. М., 1991. Т. 1, с. 625).

Наукове визначення поняття концепції стисло узагальнюють й філософські словники як певний спосіб розуміння, трактування, основний погляд («точка зрення»), керівна ідея для систематичного освітлення, провідний задум, конструктивний

принцип (Философский Энциклопедический словарь. М., 1983, с. 278; Философская энциклопедия. т. 3. М., 1964, с. 58).

Не дивно, коли в окремих випадках, скажімо, в словнику першої половини XIX віку не знаходимо навіть слова «концепція», — тоді воно не набуло ще широкого вжитку (див., «Опыт терминологического словаря сельского хозяйства, фабричности, промыслов и быта народного. Том I. СПб., 1845). Нема його і в словнику В. Доманицького, обмеженого історичними умовами і можливостями початку XX століття (Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів. Уклав В. Доманицький. К., 1906).

Та важко зрозуміти, чому тепер, коли це слово ввійшло в усі без винятку галузі життя і навіть у побут, — його не знайти у сучасних словниках (див.: Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, С. В. Шевчук. Русско-украинский и украинско-русский словарь. К., «Вища школа», 1992; А. А. Тараненко, В. М. Брицин. Російсько-український словник для ділових людей. К., «Український письменник», 1992).

Тим часом таке вагоме і багатогранне слово — концепція — подекуди стало «розкрилюватись» і в простецьке «модне» слівце, мовлене, буває, і недоречно, невлад, без проникнення в його суть. Здебільшого таке трапляється через нерозуміння суті цього поняття, що аж ніяк не годиться пояснювати випадковою відсутністю в деяких поспішно злагоджених «на вулицю» словниках, бо ж у тривкій навчально-науковій та довідниково-популярній літературі воно, як переконаємося, «знається». Треба лише не забувати мудрої поради Тараса Шевченка: «Не дуріте самі себе, Учитесь, читайте...» (Тарас Шевченко. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм... 1845) та, у разі неосвоєного вживання терміна, пам'ятати народне прислів'я з його ж Букваря: «Не вір, то звір; хоч не вкусить — то злякає» (Тарас Шевченко. Букварь южнорусский. 1861). Принаймні, варто скористатися з доброї поради Максима Рильського:

*Не бійтесь заглядати у словник:
...Збирайте, як розумний садівник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля...
(М. Т. Рильський. Мова. 1956).*

Недоречно ж оперування «терпким» словом висміяв ще Іван Котляревський. Згадаймо, хоча б, як його возний Тетеряковський, збагнувши, що «несносен мій синкліт весь бумажний», все ж пропонував: «...кому хочеш, позов заложу і контроверсії сочиню...». Хоча він при цьому застерігав: «Блаженна лож, когда биваеъ в пользу ближних, а то біда — теє-то як його — що часто лжеш ілі ради своєї выгоды, ілі на упад других...» (І. П. Котляревський. Наталка Полтавка. 1838). А ще пригадується з комедії його писар Фінтик, «полиции писец» Каленик Кононович з його приповідкою: «Перо ти лебедино, Хрустальный каламар! Прощи словцо едино — і я твой секретар», та водночас і з застерезенням: «Надобно сообразоваться времени по оному поступки свои располагать», на що, як далі читаємо, Тетяна відповіла: «...Хто презираеъ різних своїх... такий есть озоружнишии между людьми, як паршава вівца в отарі...» (І. П. Котляревський. Москва-нарівник. 1841).

Таке буває і з сумнівними маніпуляціями сло-

вом (терміном!) *концепція*, коли не замислюються над його змістом і не прагнуть збагнути його глибину і розмаїття. Тоді й трапляються всілякі «казуси». Одні забувають відому мораль з байок Леоніда Глібова: «На світі живучи, довіку вчись: Що наробила здуру Шука — Се всякою наука: Чого не тямш — не берись» (Шука й Кіт); «І між людьми такі ж бувають, як і на яворі, шелестуни» (Шелестуни); нічого «теревені розпускати» (Кіт і баба).

...Буває, до терміна *концепція* тулять всяку-всячину — і тоді виходить знову ж за байкою: «Налагодивсь латать... Підрівав поли він чимало,— Якраз щоб на рукава стало, Покраєв та й попрішивав... І ходить мій Охрім, неначе та прозва... а на йому Свигина, наче той німецький каптанець!» (Л. І. Глібов. Охримова свита. 1853).

А ще буває, що замість певної системи поглядів, переконань, позицій, під ширмою концепції тулять розбіжні, часом суперечні, а то й протилежні ораїції висловлень, що й не пасують одне одному. І тоді вже точнісінько, як у жарті Степана Руданського, — «стара баба свічок накупила, де була яка ікона, всюду поліпила...». А де «святий чорта ціпить... одну йому ставить, другу чорту ліпить», бо ж «ніхто того не відає, де по смерті буде...». Розрахунок таких еклєктичних «концепцій» простий: «Треба всюди, добрі люди, приятеля мати!» (С. І. Руданський. Співомовки, переклади та переспіви. К., «Наукова думка», 1985, с. 116).

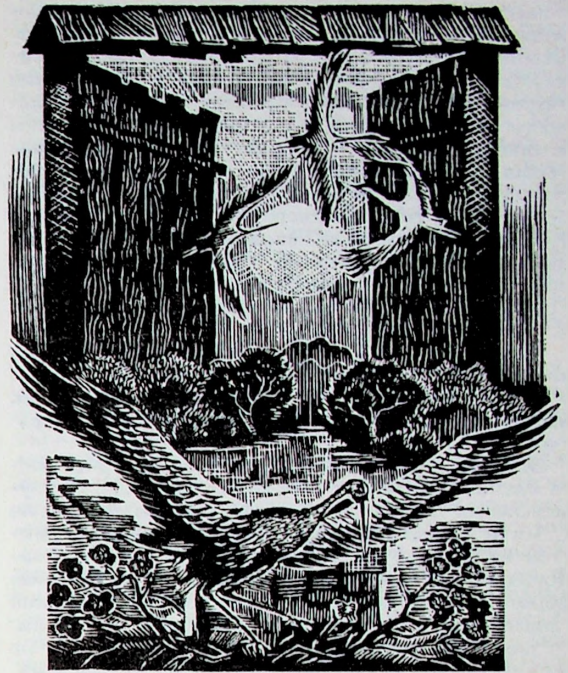
Іноді трапляється — під зовнішнім виглядом «перспектив» наповнюють сторінки поважного часопису нібито статтю «концептуального рангу», а вчитася — там на все повноводдя розплились «широкомасштабні» фрази типу: «загальна мета літературної освіти вестити учнів у світ прекрасного», чим розмито словесність між іншими навчальними предметами так, що й зовсім не видно, як і куди її «вводити»... і мимохить тоді сама концепція скидається на ніби нездоланий «дуб зелений», а її автор, як той «кіт учений», все ходить-бродить навкруги...

Ще інші проповідують концепцію як пустопорожню формулу або як гучне гасло — стрічка з прокламації, «глас вопиющего в пустыне»...

Дехто забуває, що концепція — не вигадка, не пустотів і не декорация, не «журавль в небі». І не флюгер на погоду, — а справжній компас і маршрут путівнику в дорозі. Путівнику й будівнику, що лаштує робочу систему дій на своїй конкретній будові, споруджуючи її фундамент — на чітких принципах, з ясних позицій.

Відчуваючи нагальну потребу в науковому з'ясуванні суті поняття концепції стосовно його широкого застосування, звернемося до історичного досвіду, вкарбованого у творчу спадщину, яка стосується концепцій літературної освіти в національній українській школі, — до скарбниці, здебільшого ще недавно забороненої, відкинута й забутої.

Серед основних питань у цьому плані зачепимо тільки деякі, які особливо потребують звернення до літературно-наукової спадщини з метою осягнення її концептуальної глибини. Саме з погляду розуміння і вжитку терміну концепція як система — в дії, принцип — у погляді, позиція — в розвитку, діяльність — у динаміці, звершення — у перспективі. А не гасла в прокламації, пишномовність «на вітер», а чи калейдоскоп всякої-всячини, суміш розмаїття слів і фраз не до ладу, «без керма і вітрил», як це часто подибується...

Гравюра М. Стратілато

Саме з «ключем» науково-значимого розуміння поняття концепції, спертого на віками виверені словниково-енциклопедичні джерела, розглянемо нижче ряд провідних суджень концептуального значення, які тепер маємо змогу віднайти, воскресити й відродити з донедавна заборонених, наглухо зачинених сховищ.

3. Концептуальне визначення поняття літературної освіти

Високе мистецтво, стверджував Т. Шевченко, сильніше діє на душу людини, дужче, ніж сама природа. І яка ж, дикувався він, незбагненна чудодійна таїна прихована в цьому витворі руки людини, в цім божественнім мистецтві? Творчістю зветься ця глибока божественна тасмниця, тож і приадна доля великого поета, великого митця, — відлуння з повісті Т. Г. Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали» (1858). Твори мистецтва слова, звуків, фарб могутні духом — «вони брати наші тілом, але натхнені з високоствів, вони уподоблюються Богіві, і їх тільки стосуються слова пророка...» (з тієї ж повісті в перекладі українською мовою Д. Дорошенка: Повний збірник творів Т. Г. Шевченка. Перше видання. Катеринослав, 1914, с. 622).

В основу сучасної концепції літературної освіти всі підстави покласти наукове визначення літератури як шкільного предмета (чи дисципліни — у вишій школі), що його дав академік М. С. Грушевський у першій справді науковій історії української літератури (в 6-ти томах, 9 книгах). Йдеться про вивчення «красного письменства» чи «гарної (тобто художньої) літератури» — писемних чи збережених в записках усних пам'яток, «котрі підходять під

поняття творів артистичних (художніх), які задовольняють естетичне почуття», «почуття краси». Шкільний предмет літератури передбачає, за Михайлом Грушевським, «подати образ «літературної творчості» в широкому розумінні «красної словесності» в певній добі чи у певного народу в її історичним розвої... студіює літературний матеріал... вибирає з нього твори найбільш важні і характеристичні... об'ясняє їх з загальних умов літературної творчості, естетичних настроїв і культурних обставин даної епохи... на них показати характеристичні прикмети літературної творчості доби та вияснити її розвій, її еволюцію» (Михайло Грушевський. Історія української літератури. Том I. К., «Либідь», 1993, с. 42, 49).

Так само, за М. Грушевським, слід уточнити визначення методики літератури як науки (див.: у М. С. Грушевського — «Історія літератури як наукова дисципліна», «Завдання історії літератури», с. 45—51).

Зокрема, в концепції шкільної літературної освіти маємо зважити й на таке застереження М. С. Грушевського: поряд з усною народною творчістю «...ми не можемо викинути з історії словесного мистецтва ні молитов, ні заповідей, ні закляття і замовлянь, оскільки вони вилились в естетичній формі і відповідають тій характеристичній красній словесності, котру ми вище поклали її критерієм: як твору, що виходить з естетичної емоції й має на меті естетичну ж емоцію» (Михайло Грушевський. Історія української літератури. Том I, с. 51).

В понятті словесності як навчальна дисципліна (предмет), отже, за М. С. Грушевським, входять дві взаємозв'язані й органічно єдині «категорії»: творчість «народна», «громадська», «колективна» і творчість «індивідуальна», «артистична», «штучна», «письменницька» (Михайло Грушевський. Історія української літератури. Том I, с. 55. Далі посилання на сторінки — у тексті). Йдеться про вивчення «красної словесності в її цілості, як суми взаємовідносин її обох категорій» (с. 59).

При постійному й неодмінному наголосі на художності («артистичності»), красі («красне»), естетичності й емоційності твору, словесність, у трактуванні академіка М. С. Грушевського, є породженням певного народу і його доби, епохи, часу й суспільства («громадянства»), а відтак — явищем національним, суспільним, ідейним. У школі — початковій, середній і вищій — літературна освіта здобувається послідовно й поетапно в розумінні «красної словесності» в певній добі у певного народу в її «історичним розвої», зі з'ясуванням і дотриманням «загальних умов літературної творчості, естетичних настроїв і культурних обставин даної епохи» (с. 49). Так зливаються воедино «естетичні вимоги й провідні ідеї громадянства». На шляху до літературної освіти маємо «зловити нерв словесної творчості тої доби, відгадати її дійсний характер, її провідні мотиви».

Літературна освіта у своєму справжньому понятті передбачає на основі з'ясування «психологічних функцій людини в загальній еволюції її соціального життя» засвоїти «поетичну творчість... як і соціальну функцію громадянства в різних стадіях своєї еволюції, яку службу несе ця функція в сумі громадського життя і як відбиває на собі це життя» (с. 54).

Таким чином, «в сферу» літературної освіти входить сума знань і почуттів, осмислених і відчутих, сприйнятих розумом і серцем крізь явище, «що оз-

начається як література, або словесність художня, мистецька, артистична, або поезія в широкому значенні слова... словесні твори, які звертаються не стільки до розуму (інтелекту), скільки до почуття і фантазії слухача (або читача), за посередництвом його естетичного почуття (почуття краси)... Ширість і сила емоції творця за поміччю естетичної форми — коли вона дійсно відповідає вложеному змістові і естетичним вимогам — набирає впливу майже непереможного» (с. 50. Підкр. автора.— О. М.).

Через естетичний вплив художніх творів як істинного мистецтва слова пізнає людина сама себе, заглядає собі в душу, розкриває свій «внутрішній світ» — і водночас зазирає навкруг себе, в людське оточення і навколишнє середовище, і сьогочасне і в минулому, з пізнаних глибин життя свого народу — до незвіданих та вимірних вершин людства — ідеалів людини. І в цьому складному, хоча й природному, не скрізь передбаченому, хоч і законірому, процесі, де сплітаються «мови, культ, мистецтво, словесна творчість і творчість соціальна... в тісній і нероздільній зв'язку», — провіщується поняття словесності як навчального предмета (дисципліни), а відтак вихідної «їїго дефініції, яка... відповідає тим інтересам, з якими підходить до сфери науки громадянство» (с. 54) — літературної освіти.

Підтримуючи класичне твердження популярного і авторитетного свого часу (другої половини XIX віку) дослідника всесвітнього мистецтва слова Гернера про те, що «історія літератури не історія книг, се історія ідей та їх наукових і художніх форм», — академік М. С. Грушевський при цьому застерігає: «Не еволюція мови, стилю і взагалі форми, як вона відбивається на творах письменників, а словесність як функція людського соціального життя, відбиття в словесній творчості реального буття, взаємовідносин творця й його соціального оточення — от що цінно пізнати в літературі громадянщини. Як ні одна інша сфера людської творчості, література вводить нас в розуміння життя далеких поколінь, його умов, переломлення цих умов у психіці, світогляді, настрої, діяльності і творчості» (с. 54—55). Літературна освіта покликана дати школяреві, студентові, кожній людині «ключ до архіву» словесних надбань, одвічних «фонограм поколінь», вміння вчуватися в «голоси часів», сприймати відображення «людського життя». І як відкриття внутрішнього «життя в собі», і як «ключ до пізнання взагалі свого соціального життя на різних стадіях розвою чи то окремого народу, чи то цілих комплексів, груп, рас і нарешті — цілого людства». Саме в такому розумінні «пам'ятки словесної творчості мають значення найбільше, незрівняне», звідси й література, «взята з такого соціологічного становища, набирає величезного значення» (Михайло Грушевський. Історія української літератури. Т. I, с. 54—55. Підкр. наше.— О. М.).

Поряд з М. С. Грушевським академік С. О. Єфремов переконував, що «письменство у кожного народу величезну має вагу, як виразник творчої сили нації, з одного боку, та міжнародного єднання і впливів, з другого». Література належить народові, «і виявляє тим натуру даної нації, її ідеали й змагання, її інтереси й потреби» (Сергій Єфремов. Історія українського письменства. Вид. 4. Т. I. Київ — Лейпціг, 1924, с. 13—14. Підкр. наше. Далі позначення сторінок — у тексті). Учений стверджував, що «кожне письменство, виходячи з загальнолюдських основ і передбачаючи світові мотиви, по-

винно бути національним, тобто духовну істоту свого народу виявляти» (с. 15). І коли Богдан Лепкий у своєму «Начерку історії української літератури» (Львів, 1924; кн. I, с. 21—22) прагнув «найбільше... розслідувати, як почуття естетичне об'являлося у нас в творах словесних (говорених і писаних)... безумовним постулатом літератури, покласти красу до котрої рветься дух людський...», С. Єфремов висловлює вельми суттєве уточнення:

«Принципом краси не можна охопити ні всіх потреб людського духа, які має задовольняти і задовольняє письменство, ні навіть спеціальної сфери людської творчості... Історія письменства — це твердо повинні ми пам'ятати — єсть насамперед історія в людській творчості ідей... Ідейне надбання вартє того, щоб послужило за провідну нитку... відгук життя людського... Близькі стосунки, тісні зв'язки письменства з життям — це одне може бути запорукою розвитку і для самого письменства, це одне дає йому той ґрунт, поза яким ніде будуватись письменству... Життєва одота письменства, його вага найдуше залежить од того, як воно справляє функцію — показувати й одбирати живе життя за тих чи інших історичних обставин... відбиває на всю широчінь та глибочійн живе життя... служить пульсом громадських змагань... Найперше громадське завдання, що червоною ниткою проходить крізь усю історію людської — це визволення людини з усіх тих пут і кайданів, які накладено на неї... в боротьбі за свою індивідуальність особа людська кличе собі на допомогу всі засоби свого розуму і на першому місці серед тих засобів стоїть раз-ураз письменство. Отже «визвольна ідея»... повинна стати основою всякої літератури... Нових шукаючи шляхів для думки людської, розбиваючи застарілі форми, що не дають духові людському виявити себе, новим змістом, отим «елементом свободи», як каже академик Веселовський, напуваючи старі образи, проказуючи людям нові стежки до кращого життя — письменство справляє незмірної ваги визвольну функцію» (с. 15).

В цьому спрямуванні не було жодного заперечення естетичної функції і самої краси як природи мистецтва слова («красу маю як неодмінний складовий елемент усякої парості в мистецтві, тим самим і літературі» — с. 16), — йдеться про «голий» естетизм, вихолощення ідейності з літературної освіти: «Одкидаючи вузький естетичний принцип... натомість провідною думкою... кладу принцип громадського слугування письменства народові... Визвольна в загальному розумінні ідея, ідея народності й любові до рідного краю, нарешті чистота народної мови — оце буде та мірка, що, беручи на увагу й загальноестетичні вимагання, мірятиму нею факти й події українського письменства...» (Сергій Єфремов. Історія українського письменства. Т. I, с. 22. Підкр. автора).

Висновки Грушевського і Єфремова яскраво стверджують, наприклад, усією поетичною творчістю Лесі Українки, як і її окремо висловленими думками, міркуваннями, судженнями. Збереглася й така «бувальщина» — спогадання: «Про брата Лесі Михайла говорили, що він звик підходить до оцінки різних людей з точки зору математика. Коли часом хотів назвати когось недалекою людиною, то казав: «Він зовсім не має математики».

— А я маю свою «математику», — говорила Лариса Петрівна, — все Сибіром міряю: отак придивлюсь до людини і думаю; чи годна вона за своєї переконання Сибіру понюхати, якщо годна — ото лю-

дина! (Навколо Парнасу. Літературні бувальщини. К., «Дніпро», 1989, с. 101). І коли їй, бувало, радили зрестися політики, вона твердо відповідала, що «скинутися всякої політики», це для письменника «страшна жертва душі». В листі до Михайла Івановича Павлика, сподвижника Івана Франка, Леся Українка, зізнаючись у небажанні «мішатися до краєвої політики», займається «особистою агітацією», підтримкою «красивих партій», бо до цього не почувала «в собі талану», та й не мала інтересу, — переконано вважала, що «яко літератор» вона більше зробить, коли виступатиме «зовсім незалежно, хоч нехай і самотньо». Та при тім Леся Українка без вагань, рішуче й одверто, в повній відповідності зі своєю творчою концепцією і духовним темпераментом, заявляла:

«Але скинутися «всякої політики» в літературі... ніяк не могу, бо не тільки переконання, але темперамент мій того не дозволяє... Мені морально неможливо признати політичну прірву (історичну, як казав Куліш) за прірву реальну, і поки я не скинуся спогаду про абсолютно невільну Україну, я не могу, не сила моя скинутися того, чого досі не скинулася при різних умовах. Тоді треба скинутися мені і моєї поезії, моїх найширших слів, бо вимовляти і ставити їх на папері, скинувшись того діла, на яке вони кличуть інших, мені буде сором... тоді я мусяти зломити свою «єдину зброю» — слово — стати глухонімою. Тільки це страшно... тільки у мене рука не здійсмається на таке самовбивство... я ще не навчилася душою, я ще маю її слід не спробувала своєї сили — і вже навії занедбати, придушити, «скинутись»? Ні, не маю одваги; хоч киньте в мене каменем. Не могу... Та не гнівайтесь за «високий тон», бо він не проти Вас, а так, сам по собі здійснявся — се для мене гостра тема... де той «холодної крові» взяти...» (Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах. Т. 12. Листи. К., «Наукова думка», 1979, с. 64—66.— Підкр. автора.— О. М.).

Таку позицію займала не одна Леся Українка, в чому переконуємося знову-таки з її листа до М. Павлика:

«...а ще не дозволяє (скинутися «всякої політики» в літературі.— О. М.) — знаєте що? — дядьків заповіт (М. П. Драгоманова.— О. М.). Ми говорили з дядьком не раз про такі теми, і він казав, що хотів би, щоб я через кілька років стала жити десь «на вільнішій землі», з тим щоб, власне, до кінця набратись, а не скинутись політики; з тим, щоб, по змозі моїй, провадити далі те, чого я вчилася у нього і чого мала навчитись від життя за ті «кілька років», прожитих на Україні... Дядько хотів, щоб і моя праця, і моя думка росли і жили, щоб я ні літератури, ні політики не скидалася, щоб я шукала свого шляху, була б не епігоном його, а духовною дитиною. Він би, я знаю, не порадив мені, щоб я «скинулася всякої політики», хоч би навіть для того, щоб не могли чснити «того, що коло мене» (з архіву Драгоманова.— О. М.), а вже менше усього через те, щоб не могли мене чспитись. Ні, друже, спитавшись по ширості своєї душі, я не могу обіцяти, що буду жити на вільнішій землі тихшє, ніж жила на зовсім повневоленій... Ні, я ще хочу боротись» (Леся Українка, т. 12, с. 64—65).

Таке трактування поняття національної художньої літератури започатковане від Івана Франка. Розглядаючи «Теорію і розвій історії літератури», вперше опубліковану окремою працею в «Записках Наукового товариства імєні Шевченка» 1909 року (т. 89, кн. 3), яка згодом склала перший розділ його

книги Історія української літератури. Частина перша», І. Франко чітко визначив свою концепцію літературного пізнання: «Не відкидаючи набір почуття краси і гармонії... шукати їх виразу не в придержуванні естетичних формулок та шаблонів, а в пильній увазі до явищ соціального та індивідуального життя, в виявах сили, творчості та гармонійного розвою людської одиниці й цілої нації. Щодо нашої, української, то... трактуємо... як літературу, що виросла на території, заселеній українським народом і в тісному зв'язку з історією того народу. Розбираємо її усну традицію, багату і різноманітну, як мало в якого європейського народу, і її письменні пам'ятки від самих початків» (Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Том 40. К., «Наукова думка», 1983, с. 18. Підкр. наше — *О. М.*). Ще перед цим, в іншій своїй праці «Задачі і методи історії літератури» («Руська школа», 1891, т. 1, вип. 2) І. Франко, спираючись на «лекції славного берлінського професора Еріха Шмідта» стверджує, що «історія літератури повинна бути частиною історії розвою духовного життя народу з порівнюваними поглядами на інші літератури народні» (Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Том 41, с. 8.— Підкр. наше.— *О. М.*).

Тоді ж (орієнтовно 1890—1891 рр.) у начерку статті «Метод і задача історії літератури», рукопис якої опублікував академік М. С. Возняк (ж. «Життя й революція», 1926, № 9), Іван Франко, рішуче виступивши проти «голого естетства» літературних епігонів, писав: «Шевченка і Марка Вовчка я вважаю найбільшими талантами нашої дотеперішньої літератури, найбільшими майстрами нашого слова... Сучасна публіка (бідється про їх епігонів.— *О. М.*) вшанувала їх язиком, любовалася їх картинами, але основи їх світогляду не розуміла. Відноситься це головню до Шевченка, котрого твори вправді породили цілу куну наслідувань, та тільки наслідування ті... найліпше показали, як далеко було... до зрозуміння основних поглядів Шевченка... навіть не доходили ані з погляду на форму, ані з погляду на зміст до того, до чого дійшов був Шевченко на крилах свого генія, натуральним полетом... Шевченко і Марко Вовчок мені представляються як дві високі тополі серед широкого степу... Національна ж література — це ліс, в котрім є й дуби, є й ліщина, але все разом має односторонній характер — ...витвір колективної праці духовної, назрілий загальних змагань усієї суспільності, а не одрізнені прояви поодиноких, самотніх, хоч би й великих титанів».

Рішуче осуджуючи і епігонство, сліпе естетство, і спроби галицької ізоляції від загальноукраїнської національної літератури, І. Франко виступав за усунення перешкод «для постанови справді свободної, національної і широколюдської літератури». При цьому він знавав на те, що «на Україні діло від першого разу стало корисніше», коли «перші парості нового літературного руху появились... зразу без думки про витворення якоїсь особної національної літератури, а попросту хилились за наклонном своєї прихильності до рідного люду і до його славних традицій» (Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Том 41, с. 18—19, 23. Підкр. наше.— *О. М.*).

4. Усна народна творчість (фольклор) в системі літературної освіти

В поняття літературної освіти закономірно, за тривалим історичним досвідом, включається і знан-

ня та сприйняття усної народної творчості, фольклорної словесності. Визначаючи поняття літератури як предмета вивчення, що ґрунтується, передусім на писемному слові, М. С. Грушевський застерігав, що цей термін «загалі не вповні відповідає предметові, а в приложенні до нашого народу — навіть подвійно». Творчість письменників — істотна, але тільки одна сторона. «З другого боку, — нагадував М. С. Грушевський, — в обсяг історії літератури дуже часто вводяться словесні твори не писані, а передані усно традицією, оскільки вони відповідають тим же артистичним вимогам. І така назва літератури, з одного боку, являється занадто широкою, з другого — занадто вузькою супроти предмета, який під сею назвою трактується... І коли говориться про історію літератури... розуміється, що тут говориться про історичний образ розвитку літературної творчості артистичної, яка підходить під вимоги естетики — вимоги краси. Але наша історія літератури, і так само літератури інших народів, які розвивалися в подібних історичних умовах... мусить особливо широко розкривати місце «літературі неписаній»... Словесній творчості, переданій усною традицією, вона мусить давати велике і почесне місце в своїм викладі... словесність усна... далеко багатша і для пізнання народного життя, культури, його (народу) настроїв і уподобань — безмірно цікавіша... Хоч наша писана література не позбавлена творів високоцінних... але все-таки в порівнянні з багатотою усною словесністю наша писана традиція аж до останнього відродження XIX віку являється сорозмірно невеликим сегментом, який далеко не виявляє собою словесної творчості в усій повноті... усна словесність повинна займати відповідне місце, а не пропускатись, ніжє трактуватись, як якийсь другорядний епізод» (Михайло Грушевський. Історія української літератури, т. 1, с. 42—44).

Отже, до концепції літературної освіти, починаючи з визначення її предмета, неодмінно маємо включити вивчення усної народної творчості.

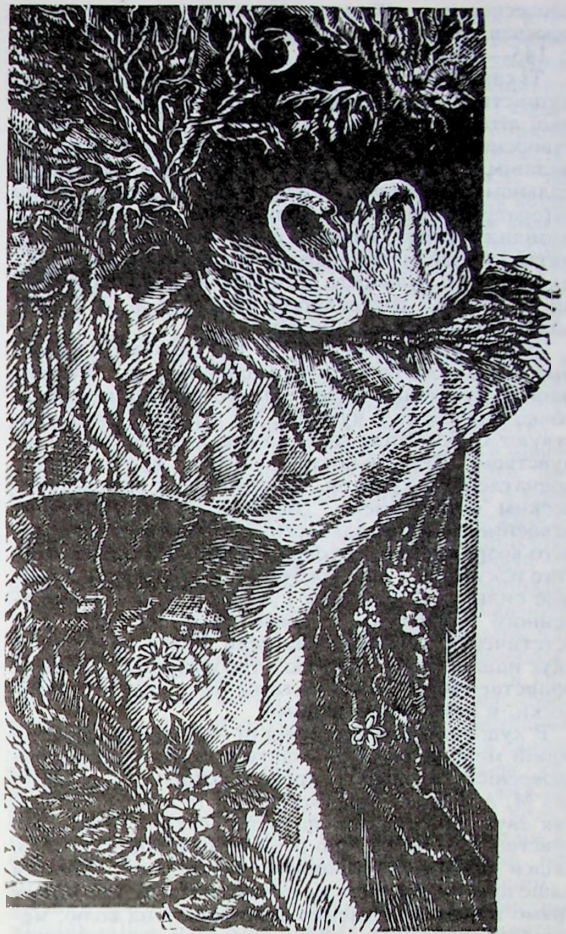
Слід підкреслити, що у визначенні суті поняття — література (як словесність) М. Грушевський у вступі до своєї «Історії української літератури» уточнював: «Словесній творчості, переданій усною традицією, вона (українська література.— *О. М.*) мусить давати велике і почесне місце в своїм викладі... хоч наша писана література не позбавлена творів високоцінних... але все-таки в порівнянні з багатотою усною словесністю наша писана традиція аж до останнього відродження XIX віку являється сорозмірно невеликим сегментом, який далеко не виявляє собою словесної творчості в усій повноті... усна словесність повинна займати відповідне місце, а не пропускатись, ніжє трактуватись, як якийсь другорядний епізод. А з тим, розуміється і назва «літератури» для таких оглядів стає суґубо конвенціональною (цілком відповідною до традиції.— *О. М.*). Коли б ми хотіли зовсім точно означити... ми повинні були б назвати... «Історією української красної словесності»... саме уживання цього слова в такій комбінації показує, що в оце слово «словесність» вкладають поняття всякої словесної творчості — як усної так і писаної, так що «красна словесність» (або «гарна») обіймає властиво всю словесну творчість, що являється предметом літературних студій й історії літератури» (Михайло Грушевський. Історія української літератури. В 6 томах. 9 книгах. Том 1. К., «Либідь», 1993, с. 42—45).

Природний інтерес учнів до усної народної творчості мотивував у свій час, ще з практики вчителю-

вання у Вінниці, Михайло Андрійович Тулов (1814—1883), згодом найближчий співробітник і послідовник Миколи Івановича Пирогова як почителя Київського учбового округу, його помічник, визначний український педагог, літературознавець, мовознавець і письменник. В листі до М. О. Максимовича 28 вересня 1839 р. він ділився своїми спостереженнями учителя Вінницької гімназії. «На моє прохання учні самі діставали мені досить казок народних і з вигадки і з переповідки. Учні мої дуже задоволені цим родом занять — а я в захопленні від казок, які більше ніж усі Шекспіри в світі мають чарівну властивість влести душу мою у світ дивовижний... неймовірне натхнення охоплює душу, коли відчуваю, яку велику істину відлунює народна фантазія...» Він ладен радити всім «гідним і порядним» педагогам надихати «учнів казками, які своєю мовою можуть збагатити їх зворотами істинно живими народними, за змістом — можуть заглибити в душу народні ідеали прекрасного! Учнів вищих класів спонукаю робити записи з близького їм світу живого — виводити (в фольклорі.— О. М.) наперед мужиків, а не тиранів і монархів». І вчитель заохочує знаменитого фольклориста до спільних дій «на користь Вінницької гімназії» (Тулов — Максимовичу. Лист від 28.09.1839.— Державний історичний архів, Ш 5365, арк. 2—3. Підкр. наше.— О. М.).

В актових читаннях Ніжинського лицю кн. Безбородька 22 червня 1850 р. «О современном направлении изящной словесности» М. А. Тулов на першому місці в огляді складових частин художньої словесності (література становила основу навчальної дисципліни — «изящная словесность») ставив пісню як основний жанр усної народної творчості, і тільки після неї — писемні літературні жанри. «Произведения изящной словесности: песня, поэма, роман, драма,— формулював він вихідну позицію своєї системи літературних знань,— составляют самую доступную и самую общеизвестную часть произведений литературы... Несмотря, однако ж, на свою доступность и общенародность, изящная литература имеет тесную связь с самыми важными существенными предметами всего просвещения и всей духовной жизни народа. Нравы и быт гражданский, как в зеркале, отражаются в произведениях словесного искусства; господствующие идеи и стремления общества сосредотачиваются, как лучи в фокусе, в олицетворениях и вымыслах поэзии, которые, с своей стороны, путем легкого и приятно чтения могущественно действуют на воспитание поколений, на образование их ума и сердца... Власть искусства над умом и сердцем человека неоспорима, очевидна... волшебным словам поэзии покорны и наше чувство и наше воображение. В чем же заключается тайна этого могущества?... Почему... несколько слов... делаются для нас источником живейших наслаждений драгоценностью, ничем не заменимою?... Тайна волшебной силы искусства заключается... в свойствах души нашей; она скрывается там, где скрывается тайна добрых чувств, благих намерений, молитвы,— скрывается в самом святилище нашего духа... В ком нет чувства прекрасного, в ком спит душа, тот видя не видит и слыша не понимает. Чувство прекрасного даровано человеку... как залог его высокой духовной природы, как благороднейшее его отличие от всех прочих видимых творей».

Звідси, за М. Туловим, і високе поклонання мистецтва, усіх його видів, в цілому, й художнього слова, особливо,— виховувати в людині «чувства

Гравюра М. Стратілата

істинного, доброго, прекрасного... розвивати і совершенствовати те чувства, и таким образом приближаться к источнику всякой истины, блага и красоты. Вот где скрывается сущность и цель искусства; вот чем объясняется тайна его могущества над бессмертною, разумною душою человека».

А це, в свою чергу, покладає на педагога-словесника неминучу й неодмінну моральну й фахову відповідальність. «Если столь высоко значение поэзии и искусства, то с какою заботливостью должны хранить мы чистоту нашего вкуса, с каким вниманием и осмотрительностью должны поступать при выборе книг, действующих на чувство и воображение... образование ума и в особенности исполнение нравственного долга... мы должны помнить, что, закрывая сердце наше для наслаждения прекрасным или развращая в себе вкус наслаждениями ложными, добровольно закрываем для себя одну из дорог, ведущих к нравственному совершенству, добровольно нисходим на степень животных, лишённых смысла не только для истины, но и для красоты» (Профессор лиця князя Безбородко М. Тулов. О современном направлении изящной

словесности.— Журнал Министерства народного просвещения. 1851, март. СПб., Академия наук, с. 145—147, 177).

Ті самі вихідні положення про словесність як сукупність усної народної творчості і писемної художньої літератури глибоко обґрунтував М. А. Тулов у створеному ним там же, в Ніжинському лицейі, та виданім у Києві наступного 1853 року фундаментальному, першому такого типу в історії нашої літературної освіти посібнику — «Руководство к познанию родов, видов и форм поэзии». Саме поняття і призначення словесності як навчальної дисципліни в її цільності, що обіймає мистецтво слова — усного і друкованого, професор М. А. Тулов визначав послідовно і чітко:

«Чувство, ум и воля суть три главные и основные силы, или способности нашего духа... Основа нашего духовного развития, его корень, исходная точка находится в чувстве. Ум и воля... совершенствуют то богатство содержания, которое дается им чувством. Деятельность чувства, возбужденная впечатлением красоты, обнаруживает себя эстетическим ощущением... совершается то сердечное усвоение действительности, тот процесс внутреннего возрождения, которые составляют основу всякого искусства... еще требуется, чтобы и нравственные силы духа приняли участие в деле художественного творчества... произведения не будут еще эстетически совершенны, если будут оскорблять вкус наш несообразностью с требованиями чистоты нравственной... [они] должны быть еще и исторически, и психически верны».

В художній літературі всі ці якості втілюються в рідній мові, якою сприймається і своя і іншомовна словесність. «Слово — орган поэзии», — наголошував М. А. Тулов. Воно «єсть вместе и звук и образ: как звук, оно гибко и покорно всякому движению чувства; как образ, оно отчетливо и определено». Звідси виводиться і пріоритет словесності: «Поэзия выше других искусств не только потому, что может прямо и непосредственно действовать на волю, менее доступную для других искусств; но и потому, что, владея и средствами музыки, и средствами живописи, равно может действовать и на чувство, и на воображение... Вооруженный чудным даром слова, поэт поднимает своей властью все образы фантазии и все звуки чувства, рисует картины осязательные, как мрамор, и подвижные, как волшебная струя звуков» (Руководство к познанию родов, видов и форм поэзии. М. Тулова, в университетской типографии, 1853, с. 1, 7—8, 11—12, 30—31. Підкр. наше.— О. М.).

Повертаючись до визначення поняття словесності і в подальшому, М. А. Тулов спеціально виділяв художню літературу («литературу изящную»), розуміючи «под именем словесности — совокупность памятников только деятельности художественной» і спираючись «на главную и существенную часть ее — на слово поэтическое, или поэзию». При цьому послідовно стверджувалося, що природною основою словесності завжди була фольклорна творчість: «Где словесность развивается не по чужим образцам, а из недр творческого духа народа, там родовые и видовые формы поэзии возникают... в тесной связи с порядком общественного развития.» (М. Тулов. Об одном из современных направлений изящной словесности.— Журнал Министерства народного просвещения. 1854, сентябрь. СПб., Академия наук, с. 79—80. Підкр. наше.— О. М.).

Такі, не тільки не застаріли, а й цілком спів-

звучні нашій сучасності визначення суті й природи предмета словесності особливо цінні для нас тим, що їх висловив видатний український педагог, який формувався, жив і працював на Україні в інтересах українського народу, за що і переслідувався. Вихованець Київського університету (1839), учитель словесності у Вінницькій гімназії (1839—1843), професор Ніжинського лицю (1844—1856), Михайло Андрійович Тулов особливо відзначився своєю педагогічною діяльністю в Київському учбовому окрузі, спочатку інспектором казенних училищ (з 1857), а згодом помічником попечителя Київського учбового округу (1865—1878), звідки й був «уволен в отставку» як вільнодумець, супротивник імперського міністра освіти Д. А. Толстого, спільник М. І. Пирогова і представник «лагеря хохломанов».

Відаючи поневоленій Україні «ширу працю для освіти нашего люду», як значилося на прощальному вінку, М. А. Тулов друкувався в першому українському літературному журналі «Основа» (1861—1862), публікував свої «Нариси історії мовознавства» (1869), праці з теорії літератури «Про процес поетичної творчості» (1881), читав лекції в Київському університеті.

Переслідуючи імперською великодержавною владою професор Ніжинського лицю Михайло Андрійович Тулов, розглядаючи фольклорну творчість як природний ґрунт художньої літератури і як органічну складову навчального курсу словесності, з болем писав про її страдницький історичний шлях і високе естетичне та морально-виховне значення. «Наша народная поэзия, сначала отвергнутая просвещением книжным, потом подавленная вместе с жизнью татарским игом, навсегда осталась... песенной, лирической... во всех одна и та же неуязвимая прелесть языка, один и тот же оригинальный стиль, одни и те же заветные чувства... песня так прекрасна по возможности ее основной мысли... отличается такою полнотою в целом, такою последовательностью в развитии и таким совершенством в отделе частей, что можно подумать, не есть ли она произведение поэта... Но стиль и краски свойственны только нашей народной поэзии», — робить висновок М. А. Тулов з наведених прикладів народних пісень (Руководство к познанию родов, видов и форм поэзии. М. Тулова, профессора лицея князя Безбородко, Киев, 1853, с. 89, 92. Підкр. наше.— О. М.).

Українська фольклористика надбала для сучасної школи цілу скарбницю народнопісенної творчості в записх класиків мистецтва слова. «Свого часу пісні, співані Лесею Українкою, були зібрані К. Квітку, улюблені пісні Івана Франка видав окремим збірником Ф. Колесса. Відома спроба Н. Аксакової покласти на музику пісні, співані М. Гоголем» (О. Правдюк. Від упорядника.— 4 кн.: Пісні великого Кобзаря. К., «Наукова думка», 1961, с. 4).

До шкільного фонду мас повернутися видана 1941 року мізерним тиражем (2000 прим.) і згодом знищена праця проф. Миколи Олексійовича Гринченка «Шевченко і музика», в якій він справедливо зазначав: «Цілим чарівним росом прохадять перед нами в житті Шевченка пісні народні... вся творчість поета виросла з пісні, із музики. І в найгірші сумні моменти свого життя звертався поет до них, як до своїх порадниць і розрадниць, хоч часто не вільно було йому навіть заспівати» (М. О. Гринченко. Шевченко і музика. Харків, «Мистецтво», 1941, с. 8). Сподіваються вчителі словесності і на

перевидання злочинно забороненої в лихоліття вельми коштовної книги видатного фольклориста, методиста й літературознавця, розстріляного 1941 року, Дмитра Миколайовича «Шевченко і народна пісня» (К., 1939).

На часі також перевидання подвижницьких праць: П. Гулака-Артемовського «Народні українські пісні з голосом» (К., 1808; 1883), Б. Грінченка «Етнографіческие материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (1899), П. Демущького «Народні українські пісні в Київщині» (1905), М. Максимовича «Сборник украинских песен» (1834, 1949), М. Маркевича «Южноруські пісні з голосами» і «Малоросійские песни» (1857), А. Метлинського «Народные южнорусские песни» (1854), П. Чубинського «Материалы и исследования», т. I—VII (1872—77). На особливу увагу заслуговують забуті та заборонені збірники Дмитра Ревуцького «Золоті ключі», вип. I—III (1926—1929), а також фундаментальний чотиритомник Якова Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (1878). З успіхом школі послужать «Гайки» Володимира Гнатюка (Львів, 1909), «Наша дума» й «Мелодії українських народних дум» Філарета Колесси (Львів, 1902, 1913).

Чекають свого воскресіння і двотомні записи «двох видатних» подоян — Степана Руданського та Андрія Димінського, видані неймовірними зусиллями Миколи Левченка з передмовою академіка А. М. Лободи і присвяту академіку Агатангелу Кримському «Казки та оповідання з Поділля в записках 1850—1860-их рр.» (т. 1, 2, К., 1928) і одразу ж вилучені як гріх «СВУ».

А поки що варто повернути увагу школи до виданої у Києві («Музична Україна») серії збірок народних пісень у записках класиків рідної літератури: Маркіяна Шашкевича (1973), Івана Вагилевича (1983), Миколи Гоголя (1985), Івана Нечуя-Левичького (1985), Івана Франка (1970, 1981), Лесі Українки, з її голосу відтворені Климентом Квіткою та Миколою Лисенком (1971), Степана Руданського (1972), Івана Манжурі (1974), Осипа Маковоя (1981), Євгенія Ярошинської (1972), Павла Тичини (1976). З цієї ж серії вчителів знадобляться і учнів зацікавлять «Українські народні пісні в записках Олександра Потебні» (1988), «Народні пісні в записках Михайла Павлика» (1971), «Народні пісні в записках Трохима Романченка» (1980), «Українські народні пісні з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся в записках Зоріана Доленги-Ходаковського» (1974), «Пісні Поділля» в записках Насті Присяжнюк (1976) та вчитель української літератури і вченого-фольклориста Гната Трохимовича Танцюри, зі співу Явдохи Зуїхи.

На робочому столі вчителя словесності місце давно вже виданому (пора б і повторно) академічному виданню «Українські народні думи та історичні пісні» (К., 1955) з ґрунтовним вступом «Героїчна поезія українського народу» П. Д. Палія, з участю в упорядкуванні М. П. Стельмаха й за науковою редакцією М. Т. Рильського і К. Г. Гуцлисто. Знадобляться і академічні зібрання «Коломийок» (1969), «Жартівливі пісення» (1967), і такі масові видання, як «Веснянки» (К., «Дніпро», 1984).

Отже, філолого-педагогічний «фонд» і тут вельми багатий — є до чого прикласти і рук і голови, є чому віддати і снагу і серце.

Як справедливо вважає Олена Рудловчак, визначний зарубіжний український педагог-філолог (Словаччина), «науковий інтерес до дослідження рідного фольклору та етнографії» становить спільну справу українців, попри будь-які кордони, і поєднаних з ними співжиттям народів, що «зберігають невідаті пласти джерел усної народної творчості, вікопомної скарбниці народної педагогіки, на ґрунті наукового осмислення якої й будувється наша концепція літературної освіти. Вона природно включає й «освітлення розвитку фольклорно-етнографічної думки» (Олена Рудловчак. Біля джерел сучасності. Розвідки, статті, нариси. Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві. 1981, с. 183, 235—236).

Сучасний розгляд усної народної творчості в цілісній концепції літературної освіти передбачає також відродження й цієї фольклористично-дослідницької спадщини з українського народознавства.

Саме тепер було б на часі зібрати й видати цікаві й цінні, корисні для нинішніх і майбутніх поколінь фольклористичні праці довголітнього й марно забутого українського та російського педагога-словесника Володимира Валер'яновича Данилова (1881—1970). Вихованець Ніжинської гімназії та історико-філологічного інституту князя Безбородька (1905), переконаний послідовник «психологічної школи» О. О. Потебні, В. В. Данилов тривалий час викладав словесність на Україні — в Катеринославі (нині Дніпропетровську), Одесі, пізніше — в Петербурзі, створив вагому для свого часу науково-теоретичні праці і практичні посібники з методики літератури, завжди розглядаючи фольклор в єдиній системі мистецтва рідного слова. Джерела української мови він досліджував, знаходив і обстоював у народнопоетичних зернах «Слова о полку Ігоревім», в давньоруських пам'ятках, в українській народній творчості. Зібраний ним, родиною, вихованцями й земляками тексти склали один з перших такого типу в українській фольклористичній збірник «Пісні села Андріївки Ніжинського повіту», який 1903 року видало історико-філологічне товариство при інституті в Ніжині. Вагомість «наукового опрацювання» Даниловим цього фольклорного джерела вмотивовано розкрив у своєму відзиві В. М. Доманицький (Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, Львів, 1904, т. XIII). Дослідження скарбів усної народної творчості В. Данилов природно поєднував з розвідками про О. Максимовича, О. Метлинського, Т. Шевченка, про походження та розвиток української мови, психологічний напрям шкільної словесності (Див.: О. Р. Мазуркевич. Нариси з історії методики української літератури. К., 1961; Н. Т. Панченко. Список печатних наукових трудов В. В. Данилова. Л., 1963).

Звертаючись до джерел української фольклористики, сучасний учитель словесності знайде також цінні джерела у збірнику харківського народознавця М. Ф. Сумцова «Злидні в бочці», виданому 1913 року в пошанування фольклориста Д. Н. Анучина. З недавніх видань фонд учителя-словесника поповнида також коштовна праця «Українська народна балада» (К., «Наукова думка», 1986), яку залишив нам у спадщину невтомний трудивник на плідній ниві усної народної творчості Олексій Іванович Дей, автор і упорядник цілої фольклористичної бібліотеки наукового українського народознавства.

(Далі буде)